

V

О тій самій порі, коли Михайло дожидав своєї дівчини, закрадався Сава, мов злодій, крізь городи й поміж хати до Рахіри.

Мешкала зі своїми родичами в малій хатині в близькості старого величезного лісу, що станув коло села, мов велетенський мур, недалеко найліпшої товаришки Маріїної, розумної та язиком гладкої Домніки.

Старий Григорій і його жінка, сліпа на одно око Тетяна, не мали жодної землі і винаймали щороку кільканадцять пражин поля у чужих людей, щоб хоч отак тручати свою біду вперед. Мала хатина, що стояла посередині малого садка, була стара й похила, і здавалося, що по кожній сильній тучі щораз більше похилялася в сторону лісу.

Григорій був зарібником, його жінка ходила враз із ним на роботу, бралася за всяку працю, лиш Рахіра оставалася дома і проводила свої дні у безробітті або швендяла по селі, задержуючися коло кожної хати, де були дівчата або молоді хлопці й нав'язували балаканку.

Се було правда, що вона, а властиво її батько походив із Циганії.

У сусідньому селі, що вважалось уже містечком, бо в ньому відбувалися ярмарки й торги, осілася була ще за давніх літ колонія циганів.

Тодішній дідич і властитель села подарував тій колонії якусь частину землі. Так вона осілася там, і частину тої землі враз із мешканцями прозвано Циганія.

Цигани мали тут свого, окремого двірника, своїх громадських радних і держалися кріпко своїх звичаїв і циганських установ. Найкращу циганочку взяв властитель села до свого двору, і вона проживала тут у розкошах, мов княгиня в давніх казках.

Однак роки 66—67 привели зміну. Запанував голод, прокинулася холера, багацько родин вимерло, багацько вивандрувало із Циганії до Молдави, а ті, що осталися на місці, змішалися з іншими мешканцями, і лиш небагато з них осталося вірними своїм традиціям і обичаям.

Старі люди, що пригадували собі ще добрі часи, у яких процвітала Циганія, оповідали не один цікавий епізод про їхнє життя-буття і вдачу та про їхній особливий талант обманства. Та проте згадували їх із симпатією й якоюсь теплотою.

Як було проходити коло їх толочки, де літньою дниною пасли звичайно крадені вівці, у неділю, приміром, мож було сміятися до розпуку. Всі малі циганята, нагі, збиралися тут роями, гуляли, качалися і крутилися, побравшись за руки, блискавкою, так що їх чорні тільця у сяєві сонця лиш так поперед очі мигали й вилискувалися, кидалися переходячим під ноги й просили дикими, а разом бутними рухами милостині, кричали та благали, співали й заводили правдиву чудасію, так що хто переходив, мимоволі усміхнувся й сягнув рукою до кишені.

Вони мали свою окрему музику, торгували дерев'яним начинням, мали своїх ремісників, а в суботу передягалася більша часть жінок у лахміття й ходила в сусідні села по милостиню. Григорій Чункач, батько Рахіри, був потомком Циганії. Він одружився з сестрою Марії, на одне око сліпою Тетяною, бо мала кілька пражин ґрунту, а коли пропив усе, мусив винаймати землю й ходити на щоденні зарібки.

Тетяна була добра робітниця й мала славу такої на ціле село. Їй і тій славі мав одиноко завдячувати Григорій, що діставав роботу, інакше не мав би ні одного свого прихильника, ні своїх рук. Він був злодій і мав на своїм сумлінні одне людське життя. Одного разу упився і побив одного старого так сильно, що той кілька днів по тім помер. За те просидів у криміналі довгий час, однак, коли вийшов на волю, не став ні на волосок ліпший.

Рахіра цілком у нього вдалася, і він любив її, мов свою душу. Мала не лише його круглі чорні жадібні очі, але і вдача його відбилася у неї, немов у дзеркалі. Лінива до розпуки, пленталася

цілими днями бездільно по селу, балакаючи та оглядаючи все, що впадало їй в очі, особливо ж дріб, або ставала там, де газдині білили свої полотна, щоб опісля, при відповідній нагоді, з одного або другого затагнути незаметно під пахву.

Її мати не мала жодної волі й жодного голосу дома й чинила завсіди лиш те, що наказував чоловік і чого бажала донька. Була для обох мовчазливою, невсипущою машиною. В молодих сільських хлопців не тішилась Рахіра симпатією. Вони погорджували нею явно і висміювалися з неї голосно. Вона накидалася кождому, і досягнути її ласку не було трудно.

Ніякий хлопець не просив її на танечнім місці до танцю, але вона лізла від одного до другого, мов ласиця, і підлещувалася та просила так довго, доки один або другий не потягнув її за рукав напівжартом, напівповагою до танцю і, обкрутивши її кілька разів, трутив від себе або відіслав двозначними словами на місце.

Але вона сміялася з того. Зі своїми білими, блискучими зубами й червоними викоченими устами виходила при слідуючій танці, неначеб не було нічого, сміючись наново до них, і вміла наново звернути на себе увагу і діпняти свого. Від кількох місяців лип до неї Сава. Симпатія взяла початок у гульбі. Жартами і сміхом, штовханцями, а відтак перемінилася в грізну, поважну силу.

Вона була старша від нього. І було се тому — чи лежало се вже в її вдачі, вона так ним знала верховодити, що не було ні одної майже точки між ними, в котрій він не згоджувався б з нею і не піддавався б насліпо її видумкам або напівдиким химерам. Була для нього богинею й держала його при собі, мов магичною силою...

Крім того, випереджувала всі його бажання, і кождий поступок його позискував у неї похвалу.

Находив у ній підпору для своїх найгрубших і найнижчих зворушень, а що не замічав у засліпленні її хиб, так тонув чимраз глибше й глибше в атмосфері її духу й душі. В товаристві її родичів не потребував ніколи в'язатися. Пив враз із ними і не бачив у тім нічого соромного бути п'яним. Вони знаходили все якусь вимівку на те, а коли Рахіра приносила додому кусень білого вкраденого полотна, або вкрадену курку, оповідаючи, як одно або друге опинилося в її руках, то головною річчю в тім було те, як вона заходила коло того, щоб добути се в свої руки, і що скаже він на те. Він сміявся дивним здавленим сміхом і подивляв її зручність (спритність) і притомність (самовладання). Поводився з нею свobodно. Батько й мати не в'язали їх ні в чім, і так Сава проводив із нею не раз цілі вечори й ночі, і ніхто не встрявав до їхніх відносин до себе та до їхнього діла. Їх почуття могли розвиватися без упину і розвивалися...

Старі вийшли в сусіднє село на роботу й не вернули ще. Вона сиділа сама під хатою на призьбі і, дожидаючи Сави, гляділа нерухомо великими очима в жаристий місяць.

Недалеко від хати направо тягнувся великий чорний ліс, наліво — сади сусідніх хат, і глибока тишина панувала повсюди.

Що не приходить?.. А обіцявся, що прийде ще перед заходом сонця. А де вже тепер сонце!.. І сліду з нього нема. Ніч розцвіла як можна пишно, а замість сонця запалився місяць і розжеврівся, аж притягав до себе.

Певно, заставили його дома умисне до якої роботи, щоб лише перешкодити йому піти до неї! Тета Марія! О, то вона така злобна! Вона ненавидить її, Рахіру. Вона бажала би її скорше нині як завтра побачити на лаві, і все через те, що Сава любить її і по mimo всяких заборон і грізьби ходить до неї і тримається її.

Її великі, неприборкані, неуговтані очі спалахнули. Вона держатиме умисне Саву при собі, їм на злість буде Сава її любити, візьме її за жінку, їм на злість... на злість... Тій старій, скупій вороні на злість і йому, Михайлові, що вдавав усе такого святого...

Їх не має ніщо обходити, що він її любить. Вона їм усім уже покаже, хто вона, особливо ж тій старій відьмі! І що вона їй за тітка? Має гроші й корови, мала полотна й мед, всіякого роду

збіжжя, а навіть не дивиться в той бік, де проживають вони!

Часом не мали в хаті й по кілька день молока, кусня кулеші, а вона вдавала, що й не знає їх. А її мати, Тетяна, її рідна сестра! Але вона сього колись жалуватиме. Вона їм колись покаже, аби вона так здорова. Має в сусідньому селі тітку, що розуміється на всяких зіллях і ворожбитстві; до неї піде й виманить яке недобре зілля. Нехай вони лише лишуть її в супокою! її й Саву...

Чорний худий пес, що був недалеко хати присилений на мотузку, забрехав нараз завзято. Але вже у слідуючій хвилі приляг до землі, поволікся кілька кроків покірно вперед, опустил голову на простягнені передні лапи й замахав живо хвостом, переміняючи брехіт на втішне скавуління. Замовк. Се Сава надійшов. Ішов скоро. Під пахвою держав малий звиток.

Вона скочила з місця і підбігла проти нього.

— Аж тепер, Саво? Чому так пізно? — спитала нетерпливо й вирвала звиток з-під рамен.

— Та що хочеш, мене затримували. Я мусив ще муки нажорнити, бо так старій забаглося! — зайнявся він, обіймаючи її за шию. — Але зате приніс я тобі муки на кілька кулеш. Можеш собі зараз зварити. І кусень сиру приніс тобі. Ти, відай, любиш сир, гм?.. — Він усміхнувся, а й вона розсміялася, показавши при тім прегарні блискучі зуби.

Відтак розвинула з листків сир, з'їла жадібно одну грудку, потім занесла з мукою в хату й вернула знов до нього. За той час він усів на призьбі й виймив із-за ременя тютюн. Вона сіла близько нього й обвела рукою його шию.

— Знаєш, — почала, — я думаю, що стариня буде сьгодні там ночувати. Дивися, як пізно! Коли досі не вернули, то, певно, вже не вернуть; там заночують. Лишися тут, і будемо говорити. Таж і так тримають тебе там цілу днину у себе, мов собаку на ланцюгу. Що ти сьгодні робив цілу днину?

— Косив. Цілу днину був запряжений.

— А що той робив?

— Той? Він удає з себе великого господаря. Раз у раз дає науку й перестороги, як маю робити се або те, коли його не стане дома.

— Коби вже раз забрався, — закинула, звернувши наново свої великі круглі очі на місяць. — Він так, якби наш нечистий, Саво. Я все гадаю, що від нього прийде нам нещастя.

— Ай, нещастя! — глумився хлопець. — Хотів би я знати, що він мені може зробити!

— Він бунтує старих проти тебе.

— І..?

— Ти дурний, Саво.

— Чому дурний?

— Ти не видиш, як він підлещується старим... як із очей тети біжать потоки, а старий туй-туй що душі своєї за ним із жалю не згубить? Ти гадаєш, що як він буде при війську, то вони будуть за ним менше банувати (жалкувати)? Я тобі кажу, за ним повандрує все з хати до міста. Всі гроші, увесь дріб і все. А ти будеш, як той дурень, що буде тут сидіти й за всіх робити. Ая (так), так воно буде. Будеш видіти, що так буде.

— Так що ж мені діяти?

— Наперекір, нічого не робити. Ти так добрий їх син, як і той другий!

Її очі замигтіли злобним блиском, і вона почухалася всіма п'ятьма пальцями в голову.

— Я на твоїм місці й пальцем не кивнула б! Най би вже сварили!

— То... так... не йде... не можна!.. — відпер він здержливо. — Не йде, Рахіро! Оноді сказав мені тато: «Хто не любить землі, той її не потребує мати!» Се було тоді, коли говорили, щоб орати на озимину, а я не хотів відвезти до направи плуга до коваля.

Її очі горіли, як перше.

— Але ти любиш землю, Саво! — сказала і притулилася близько до нього.

— Ей, що там «любиш»! — відповів він роздрознено. — Що значить чоловік без землі? «Те, що мій батько...» — хотіла було сказати, але не сказала Рахіра, а натомість поцілувала його своїми повними теплими устами.

— Ти будеш мати землю, Саво! — сказала. — Вас лише двоє синів у тата й мами. Ти і Михайло. Тато не сміє одному все дати, а другому не дати нічого. Не бійся! Я тобі кажу, Саво, що не маєш чого боятися! Але як будеш дурним, будеш їм усе лізти під ноги, будеш раз у раз хилитися перед ними, грати в їх трубу, то певно будуть тебе лякати й воробцем на плоті. Покажи їм кулак, одному і другому. Будеш видіти, що воно зараз інакше буде! Мене вже найгірше тета злостить. Красна тета! — додала з неописаною погордою. — Вона мене найрадше в ложці води втопила би за се, що ти мене любиш і до мене приходиш, правда?

— Авжеж! — відповів Сава. — Сьогодні вчепилася мене, що я украв її велику сиву курку. Ти знаєш тоту... тоту... — й обоє пирснули нараз сміхом.

— А ти?

Вона зігнулася, чигаючи, вперед нього і глянула йому в лице.

— Ти, певно, перепудився...

Він розсміявся вимушено.

— Перепудився? Я?.. Я сплюнув перед неї! — відповів і перехрестився три рази. — «Мене чіпаєтеся, ви? — кажу їй. — Чи ви вже зовсім розум стратили з жалю, що ваша дитинка йде до жовнірів? Відтворіть ліпше ваші очі й дивіться ліпше, куди літають половики! Спитайте раз Михайлика, а не все мене! Чому все мене? Чи я вам уже такий великий в очах стою?»

«Бо ти все виносиш отій гадюці; ти злодій, злодій», — почала кричати.

Рахіра сховзлася, мов кітка (кішка), перед ним на землю і втопила свій погляд у його очі.

— А ти, Саво? — спитала під час, коли коло її уст задрижало, а голос утратив свою звучність.

— Я? Я підняв кулак і погрозив їй. «Видите оцей кулак? — сказав я їй. — Як скажете мені ще раз таке слово, то всуну вам його межі вічі! Я ваших курей не крав, — казав я їй, — а як ви виділи, що я крав, то було мене тоді схопити. Файна з вас мама, що називаєте сина злодієм! І до Рахіри не маєте жодного права! Знаєте? Не приводьте мене до того, щоб я вам оце ще раз казав, бо буде зле! Я доста терплю від вас, що жалуєте мені й кусника хліба! Чекайте, ще мало чекайте! — казав я. — Прийде ще колись час, що будете за мною скавуліти, але я ані не подивлюся в той бік». — «Не дочекаєш ти того, ти проклятий! — пищала вона. — Скорше буду на лаві лежати! Ти заженеш мене в сиру землю! Ти, злодію, непотрібе!» — та й з тим луснула мене в лице... Ну, я не захотів здіймати на неї руки, вона слаба, спорохнявіла, як старе дерево, та й тато надійшов на те, і я побоявся, але був дуже лютий. На все мусить вона прийти, та стара, все мусить вона добачити, і відтак заводить крик на ціле село. А відтак надходить іще й той і починає піпчити. Ой, — вирвалося нараз із його уст нетерпливо, — як уже вони мені всі допікають, як же допікають! А все ті перестороги... — і він урвав нараз, спльовуючи вперед себе згіржливо.

— А що каже вуйко Івон?

Він мовчав хвилику, задивившись понуро вперед себе в землю.

— Ну?..

— Ет, каже!

— Та що?

— Коби казав, а то він нічого. Се гірш усього!

Його очі прийняли чудний вираз. Здавалося, що збільшаються в льодово-зеленім блиску, що стають такими, від яких доводиться страхатися.

— Старий лиш один, що його я боюся! Він мені нічого не каже! Мовчить! І власне тому, що мовчить, я його боюся! По словах не так страшно! Сьогодні в'язав я з ним посторонки разом, і він за цілий час не промовив одного слова. Аж страшно було! Але ще давніше казав мені: «Кинь

Рахіру! Се гріх, що ти її любиш! Вона тобі сестра! Я не позволю, аби ти взяв її за жінку! А як не дослухаєш мене, то не слухай! Лише аби ти того потім це жалував!» І ніколи більше про те не говорив. Не можу знати, що він думає. Мама заводить на ціле обійстя, а він мовчить.

— Якби він був для тебе добрий, не наказував (забороняв) би тобі мене брати! — обізвалася дівчина, обнімаючи поривисто обома руками його коліна. — «Се гріх!» — каже він, — і розсміялася. — Чи він буде за нас покутувати, у пеклі горіти? А то не гріх, що він і тета цькують за нами та гонять за мною лихими словами, мов за нечистим? Чи я тобі ворог? Хто тебе більше любить, як я? Ти можеш від мене просити чого хочеш, я тобі все дам. Я тебе за одну курку не битиму й не клястиму. Я вкраду у жида мила, аби тобі випрати сорочку, а вона відкусила б собі скорше палець, чим віднесла б кілька крейцарів із дому. Вони тебе ненавидять, Саво, вони жалують тобі кусника хліба, що береш у рот. Вони хотіли б лиш твоїх рук, твоєї праці, а більше нічого, нічого!

Замовкла на хвильку.

Він не обзивався. Між них неначе що уступило.

Вона ждала, відтак завертілася. Глянула на місяць, округ себе, глянула на нього.

— Чому мала б я так говорити, — перебила нараз мовчання, що ставало неначе стіною меж ними, — якби воно не було так? Та я, власне, бачу, що воно так. Ти б мене завсіди слухав, Саво!

— Слухаю, — сказав він.

Сказав правду. Ціле його ество звернулося до неї. Була чимось сильнішим від нього. Не боялася нічого. Нічого в світі. З тим було йому добре, хоч не здавав собі ніколи справи з того. І він не боявся, але вже з нею... ех... з нею... з нею!..

— Ми маємо багато ворогів, Саво, навіть і в селі межі чужими людьми! — тягнула далі. — Ади, мого батька не шанують, бо його найшло нещастя, що мусив сидіти в криміналі. Ми бідні, не маємо ні грошей, ні поля. Навіть одної худобини не маємо коло хати, лише он того чорного на мотузку, котрому голод з очей світить, і кілька курок. Усі газди відмовлятимуть твоєму татові, аби ти не брав мене за жінку. Се я знаю! Ну, а вже надто твоя мамочка!

Несказанна ненависть заблисла в її очах, і звернулася в сторону, де між стемнілими тепер городами білілася сільська хата його стариш.

— А моя мама, — тягла дальше, — боїться тети, неначе її наймичка. Здається, полизала б її руки, якби вона до неї слово промовила. Може, не візьмуть тебе до жовнірів, як уже Михайло піде додому! — сказала по новій хвилі короткого мовчання. — Тоді ми могли б побратися!

— Скорше врубаю собі руку, ніж піду до війська! — закинув він завзято. — Я не хочу до жовнірів. Ти гадаєш, що ні? Аби я мучився там через три роки дурно? Пощо й для кого? Ні, я не буду такий дурний, як інші! Я нікому нічого не кажу, але я знаю, що зроблю. Вони ще не знають, хто такий Сава.

Спустив голову вниз, а відтак підняв її трохи і глянув похмуро на місяць. Він жарів і стояв недвижно на своїм місці, здавалося, само проти хати, щоб могли глядіти на нього.

— Роби, що знаєш, — заохочувала вона його, — лише аби тобі було добре. Я тобі буду помагати. Як буде треба, то я піду й у місто до Ч. Я там не заблуджу. Допитаюся, де буде треба; будеш видіти! Я не така дурна! І твої старі знають, що я не така дурна, — додала співучим голосом, — та й тому спекли би мене за те, що ти тримаєш зо мною. Але я тебе ніколи не покину, — говорила все пристрасніше, — ніколи, хоч би і мій тато й моя мама убивали мене!

Вона прилипла до нього, мов ласиця, а її блискучі, майже дикі очі впилися жадібно в його блідаве ніжне обличчя.

— Бог звів нас до купи й судільниці! — обізвалася схвильованим півголосом. — Я буду таки твоя, Саво, щоб ти се знав! Воно йде до того! Я се виджу! А відтак чому любиш ти мене, а не другу? Завсіди, коли я ось тут сиджу на призьбі, на ось тому місці, і коли ворожу собі картами,

падеш ти мені. І все стоїмо ми разом. І все стою я коло тебе. А коли ти на одному кінці, то я стою на другому, і нас щось в'яже... не знаю, як воно зветься, але се щось так, мов нитки, що їх не видно. І коло нас стоїть багато людей... коло тебе більше, як коло мене, але ми все виходимо десь із карт, ідемо окремою дорогою. Я ще не знаю, що нас веде, — сказала з задуманим, глибоким поглядом, — але нас веде «щось», і ми підемо за тим, що нас веде, бо так нам стоїть у картах...

Він дивився на неї розгорілими очима, й у його умі кружало. Не думав нічого ясного в тій хвилі, не мав слів і не шукав за ними. Але душа його хвилювала, мов ладилася впотемки до діл, віддільне від розуму й волі, і зовсім на свій невидимий лад. Замкнула його уста й пірнула у свою незглибиму атмосферу...

— Тобі паде земля через мене, — тягнула пророчим голосом і з котячою м'якістю даліше. — І в злому чи доброму, ми все разом. Ти гадаєш, се все пусте? А тамтого року, коли я на Андрія несла воду в роті з великої керниці, щоб спекти пампук, знаєш? То собаки гавкали з твоєї сторони. Се була, може, і ваша стара Сойка, що в тій хвилі віщувала мені тебе, а моє серце сказало мені виразно: «Сава буде твій!» Тоді зав'язала я перед брамою нитку, і прецінь ти розірвав нитку, як прийшов того вечора до нас... сказати мені, щоб я тебе не дожидала другого дня, бо тобі несподівано випало їхати з батьком до млина. Пригадуєш собі? А як я потім лягла спати й під подушку засунула гребінь, а чоло зв'язала поясом, з чого сниться той, кого мається дістати за чоловіка, сниться ти мені, Саво! А як я приступила до стогу із замкненими очима й витягнула один колос, аби видіти, чи мій чоловік буде багач чи бідний, — вийшло, що він буде багач. Колос був із зерном. Ти будеш багач, Саво, і будеш моїм багатим газдою! О Саво, Саво! — кликнула все ще півголосом, із сильною радістю, що наплила раптово до її серця, і обняла обома руками, притягаючи бурливо до себе.

Він почув себе дитиною, оголошеним. Був воском у її енергійних руках, і вона відбирала йому весь розум і всю свідомість його єства. Без неї чув себе опущеним і безпомічним, а коли неначе виступала з себе так, як у тій хвилі, піддавався цілковито власті її дикого, бездонного характеру.

— Рахірко! княгине моя! — прошептав зі сльозами в очах. — Не покидай мене!

— Я не кидаю тебе... Чи я коли про се казала? — відповіла зворушеним голосом. — Нашим ворогам усім на заздрість! Най буде так, як ми хочемо! Ти слухай лише мене, а ми добудемо свого!

— Я слухаю тебе!

— Ти будеш перший газда в селі, а я твоя газдиня!

— Ти моя газдиня!..

.....
Чорний худий пес не міг найти собі місця коло своєї буди. Вертівся, вставав, лягав, відтак підняв голову вгору й почав вити. В довгих здержуваних звуках і болісно.

Місяць стояв нерухомо на ясному небі, звертаючи своє розжарене обличчя повно до землі. Все потонуло в мовчанні. Могутнє, мов царство, прокинулось воно, а в нім заворушилось життя, німе, незглибиме, і нечутними, невидимими рухами покермувало будущими подіями сліпих на його існування істот...